

MARKINAKO FRONTEA

**Markinako eta xemeingo egoera politikoa
eta soziala bigarren errepublikan eta gerra zibilean
(1931-1939) liburuaren aurkezpena¹**

“Después de la caída de Donostia entraban sin resistencia los militares en las villas y pueblos gipuzkoanos. Llegaron a Elgoibar el día 21 de septiembre y ese día evacuó Markina en parte muy considerable sobre todo en la parte de la juventud.

Al mediodía del día 21 llegaron dos docenas de mendigoizales a Markina a ver el convento de los P.P. Carmelitas con vistas a instalarse en él. Se les recibió con cariño. En nuestra casa comieron dos en el segundo piso y tres en el primero. El pueblo cobró confianza ante la presencia de los mendigoizales, ya que se conocían las actuaciones heroicas de los jóvenes abertzales en otros pueblos de Gipuzkoa, consiguiendo evitar los desmanes de los rojos.

Al anochecer llegó la gente de Elgoibar con todos los dirigentes de partidos políticos y municipales. Habían entrado los requetés en Elgoibar y en la madrugada del siguiente día entrarían en Markina.

Era lunes, día de evacuación, ya que ha habido en Markina tres intentonas de evacuación en tres lunes y al fin la verdadera y definitiva evacuación tuvo lugar también un lunes.

La madrugada del 22 salió en masa toda la juventud de Markina sin dirección ni rumbo fijo. Unos a Lekeitio, otros a

¹ Liburu hau EHU-ko argitalpen zerbitzuak argitaratu zuen 2011. urtean.

Murelaga, quien hacia Gernika quien a la parte de Bolibar. Como se creía que la contienda no duraría, todos creían bastaría con esconderse durante algunos días y luego al llegar la paz regresar al pueblo. Muchos jóvenes estuvieron escondidos en Zapola-mendi.

Durante la noche del 21 al 22 hubo vigilancia en las calles a cargo de un grupo de mendigoizales que llegaron de Saturra-ran. A la mañana siguiente no había ni mendigoizales, ni guardias civiles, porque los mendigoizales obedeciendo a órdenes de sus superiores desalojaron el pueblo y los guardias civiles se pasaron en masa a los facciosos por el Alto de Urkaregi”.

(Alberto Onaindia: “La Guerra Civil Española en Markina”
txosten argitaratu gabea, 1937: 7)

Gerra Zibilari buruzko azalpen gutxi entzun ditut umetan eta gaztaroan. Antzinateko, Erdi Aroko eta Aro Modernoko ha-maika guda, iraultza eta istilu ikasi nituen eskolan eta institutu-an, baina ni jaio baino 40 urte aurretik Markina-Xemeinen bizitako gerra ez zen eskola curriculumean sartzen. Etxean berdin gertatzen zen. Nire aitaitak, amonak eta osaba-izebek modu intentsuan bizi izan zituzten gerra eta osteko urteak, bai-na gutxi hitz egiten zuten sasoi ilun haiei buruz. Belaunaldi zaharrenek sinatua zuten Gerra Zibilari buruzko isileko hitzar-mena, eta gazteagook oso gutxi jaso ahal izan genuen gai honi buruz.

Hala eta guztiz ere, noizean behin, ia-ia nahi gabe, gerrako eta gerraosteko pasadizoak azaleratzen ziren familia elkartzan zenean, eta sumatzen nuen garai hura apartekoa izan zela etxe-koentzat, eta, oro har, markinarrentzat eta xemeindarren-tzat. Markinako Fronteari buruzko oroimenak, hildakoen ize-nak edo bonbardaketen esperientziak bizirik igartzen nituen nire inguruko zaharrenen artean.

Helduaroan, Markina-Xemeingo biztanleengan gerrak izan zuen eraginari buruz gehiago jakiteko gogoia piztu zitzaidan, baina garai hura bizi izan zuten inguruko pertsona gehienak hilda zeuden, eta liburuen bidez gehiago jakitea zaila zen; besteak beste, Gerra Zibilean gure herrian gertatu zenari buruz gutxi zegoelako idatzita.

Fusilatutako pertsona baten izena, hiruzpalau anekdota eta zenbait herritarrek kartzelan, kontzentrazio esparruetan edo ihesean bizitako dramak ezagutzen nituen; baina gertatu zena-ren historia osotua falta nuen. Bestalde, denbora aurrera zihoan heinean, markinarrengandik eta xemeindarrengandik informazioa lortzea gero eta zailagoa zela ohartzen nintzen, gertaera hura bizi izan zuten belaunaldiak desagertzen ari zirelako. Berba gutxiarekin esateko, Gerra Zibila gure memoria historikotik betirako desagertzeko arriskua zegoela ikusten nuen; horrenbeste markatu gaituen garaia betirako ahaztekoa.

2006. urtean, Gerra Zibilaren hasieraren 70. urteurrena gogoratzeko, hainbat ekitaldi egin ziren Hego Euskal Herrian, eta, Markina-Xemeinen ere zerbait egiteko aitzakiarekin, liburuak arakatzen eta gerrako belaunaldiko batzuei elkarrizketak egiten hasi nintzen, *Garaian* aldizkarian artikulu batzuk idazteko asmoarekin. Hasieratik ikusi nuen ikertzea merezi zuen historia interesgarria zegoela, eta gerrak nik uste baino askoz herritar gehiagorengan izan zuela eragina. Gaiarekiko lehen hurbilpen xume hark gehiago sakontzeko grina piztu zidan, eta markinarrek eta xemeindarrek Gerra Zibilean bizitakoak modu sistematikoan ikertzen hasi nintzen. 2009. urtean, UPV/EHU-k emandako lizentzia sabatikoak ikerketan buru-belarri sartzeko aukera ederra eman zidan. Aurkezten ari naizen liburua ikerketa horren emaitza da.

MARKINAKO FRONTEA

LIBURUAREN PORTADA
Markinako Frontea

Historia berreraikitzeke metodologia

Gerra Zibilean gure herrian gertatu zena berreraikitzea intelektualki interesgarria eta aberasgarria izan da, baina baita lan gogorra ere; informazio biltze prozesua luzea, neketsua eta zaila izan baita. Markinarrek eta xemeindarrek oso gertutik bizi izan zuten gerra, baina agintari frankistekiko beldurrak, galtzaille izatearen lotsak, momentu mingarri guztiak bizkor ahanzteko gogoak, edota seme-alabei frustrazioa eta amorrua ekidin nahiak belaunaldien arteko transmisioa oztopatu zuten. Gainera, garai hura bizi izan zuten ia denak hilda daude, eta bizirik gelditzen direnak gazteegiak ziren 1936an eta 1937an, jazoera guztiak behar bezala gogoratzeko. Horrez gain, Gerra Zibilak Markinan eta Xemeinen izan zuen eraginari buruzko lekukotasunik ia ez da bildu 75 urte hauetan, eta, beraz, gai honen inguruan gutxi dago aztertuta edota idatzita.

Gauzak horrela, une historiko garrantzitsu hau isiltzen eta ahanzten joan da, eta gerraondoan jaiotako gutxik izan dute gertatu zenaren ideia argi bat. Informazio objektiboa, egiazkoa eta osatua lortzeko, beraz, estrategia edo bide desberdinak erabili behar izan ditut:

Ikerketarako lehen bidea izan da gai honi buruz idatzita dagoena aztertzea. Zazpi hilabetez, frontea geratuta egon zen Markinako, Xemeingo eta Etxebarriako lurretan, eta liburuetan eta aldizkarietan badaude Markinako Frontea deitzen zitzaionari buruzko datuak eta aipamenak. Hala ere, lan asko egin behar izan dut hori dena biltzen eta ordenatzen.

Informazioa biltzeko beste estrategia garrantzitsu bat izan da gerrako belaunaldiei euren oroimenei buruz era sistematikoan eta kontrolatuan galdetzea. Horrela, 2006tik 2010era, 50 sakoneko elkarrizketa egin ditut Gerra Zibila bizi izan zuten markinarren eta xemeindarren artean.

Informazio hau kontrolatzeko eta osatzeko, 68 elkarrizketa egin ditut, era batera edo bestera, Gerra Zibilean inplikaturata

egon zirenen seme-alabekin, ilobekin edota ahaideekin. Nahiz eta hauek ez zuten gerra ezagutu, edo ume ziren garai hartan, eman didaten informazioa ezinbestekoa izan da euren senideen historiak ezagutzeko, informazioa kontrastatzeko eta gerraostean gertatu zena behar bezala ulertzeko.

Gerra Zibilaren inguruan azken sei urteetan antolatu ditugun ekimen herrikoiek ere gertaerak hobeto ulertzen eta informazioa biltzen lagundu didate. Herriko hainbat erakunde eta talderen laguntzarekin, hainbat bilera, argazki erakusketa, pelikula eta dokumental emanaldi, mendi ibilaldi eta hitzaldi antolatu ditugu 2006tik 2011ra, eta horiek ere informazioa lortzeko iturri garrantzitsua izan dira. Izan ere, ekimen hauek guztiek markina-xemeindar asko erakarri dituzte, eta Gerra Zibilean bizi izandakoei edota etxean entzundakoei buruz hitz egitera bultzatu dituzte herritarrak; eta hori oso garrantzitsua izan da urteetan ezkutuan egon den informazioa azaleratzeko.

Zentzu honetan, ikerketa hau metodologia kritikoa edo dialektikoa oinarritzen da. Izan ere, ekimen parte hartzaile hauek guztiak, informazioa azaleratzea eta biltzea ahalbidetu didate, baina, era berean, interbentzio moduak ere izan dira. Gerraren inguruko ekitaldien bidez, herritarrek Gerra Zibilari buruz gogoeta egin ahal izan dute, eta, era batera edo bestera, gaiaren inguruko belaunaldien arteko transmisioa bultzatu da. Kontuan izan, ekintza hauetan, gerrako belaunaldiaren seme-alabak eta ilobak parte hartu dutela, eta, ostean, hauetariko askok euren etxekoei buruzko informazioa bildu dutela ikerketa honetarako. Gerra Zibila bizi izan zutenak zein hauen seme-alaba eta ilobak protagonista bihurtu ditugu, informazioa bil dezaten, baina baita gertatu zenaren memoria historikoa gordetzearen garrantziaz ohartu daitezzen ere.

Informazioa lortzeko erabili dudana bosgarren bidea izan da artxiiboak arakatzea. Hain justu ere, hamaika artxiobotako txos-

tenak, aktak, agiriak edota dokumentuak aztertu ditut. Horrekin batera, garaiko prentsa ere aztertu dut.

Ikerketarako azken bidea izan da jendeak utzitako eskutitzak, dokumentuak, argazkiak, idatziak eta ondasun pertsonalak aztertzea. Era honetako materialek informazio asko eman didate, eta gauzak hobeto ulertzen lagundu.

Helburu orokorra

Beste gizarte batzuetan, gerren oroitza gorde dute: museoak, liburuak, memoriari eskainitako guneak, adierazpen publikoak, hitzaldiak, monumentuak, dokumentalak... lagun-garriak direnak, bai zorigaitza bizi izan zutenen memoria gordetzeko, zein hauen senideekiko elkartasuna adierazteko eta belaunaldi berriei gertatu zena erakusteko.

Errepublikarren gehiegikerien biktimek Francoren gobernuaren babesa eta ordaintza morala jaso zuten. Errepublikarrek euren senideei eragindako mina ezagutzeko aukera izan zuten (egia jakiteko eskubidea), jasan zituzten kalteak ikertu eta epaitu ziren (justizia eskubidea), eta kalte-ordainak jaso zituzten, eta duintasuna eta babesa eman zitzaizkien (konponketa eskubidea). Frankistek errepublikarrek baino errepresio bortitzagoa burutu zuten abertzale, ezkertiar eta errepublikazaleen aurka, baina jazarraldien biktimei egia jakiteko eskubidea, justizia eskubidea eta konponketa eskubideak ukatu zitzaizkien. Izugarrikeria pila jasan bazituzten ere, Errepublikaren aldekoek barnean gorde behar izan dituzte, urte askotan, saminak, frustrazioak eta lotsak.

Liburu honen asmoa da, beraz, Gerra Zibilean eta gerra ondoren gure herrian gertatu zena berreraikitzea, fusilatu zituztenen, bonbardaketa eta tiroengatik hil zirenen, langileen batailoietan esklabutza lanetan aritu zirenen, ilea moztu zieten emakumeen, isunak ordaindu zituztenen, erbesteratuen edota espetxean urteak egin zituzten markinarren eta xemeindarren

Patxi Juaristi Larrinaga

memoria bizirik gordetzeko; bereziki, frankismoaren kontra eta askatasunaren eta demokraziaren alde borrokatuta, errepresioa jasan zuten herritarren oroimena zaintzeko. Izan ere, Gerra Zibila, min eta drama anitz duelarik ere, gure ondare historikoa da. Ondo ezagutu eta jagon beharreko ondarea.

Ikerketa honen helburua ere bada markinarren artean Gerra Zibilean gertatu zena zabaltzea, eta gai honen inguruko gogoeta bultzatzea.

Egin ditudan elkarrizketetan, batzuek esan didate honelako gogoeta bat eta, oro har, biktimen aldeko ekimenak beranduegi datozela, gerrako kaltetuak zein Francoren errepresioa jasan zuten ia denak hilda daudelako. Zilegi da hori pentsatzea. Nolanahi ere, nire ustez, ez da beranduegi honelako oroitza bat egiteko, kontuan hartzen badugu Gerra Zibilean sufritu zutenen seme-alabak eta ondorengoak bizirik dirautela, eta hauek ere biktimak direla. Gainera, beti ere hobea da gertatu zena jakitea, ez jakitea baino.

Historia berreraikitzeak eta kontatzeak ez du kaltetuen egoera aldatzen, ez du hauen sufrikarioa arintzen, baina bizi izan zutena ulertzen laguntzen digu besteoi, elkartasun sarea sendotzen ditu belaunaldien artean, eta etorkizunean saihestu behar den bidea erakusten; hiritar jakintsuagoak, irizpide gehiagokoak eta, ondorioz, askeagoak ere sortzen ditu. Gehiago esango dut, frankisten jazarraldiaren biktimen memoria historikoa berreskuratzea etorkizunean inbertitzea da. Izan ere, herrien identitate memoriak emandako materialetatik elikatzen da, nagusiki.

Liburuaren egitura

Esan bezala, liburu honen helburua da Gerra Zibilean eta gerraondan gure herrian gertatu zena berreraikitzea, erbesterratuen, bonbardaketen edo tiroen ondorioz hil zirenen, fusilatu zituztenen, ilea moztu zieten andrazkoen edota espetxean ur-

teak egin zituzten markinarren eta xemeindarren memoria bizi-rik gordetzeko. Dena den, herrien bizimodua aldatzen duten gertaera historikoak ez dira hutsean sortzen. Iraultza politikoek, gerrek edo aldaketa sozial bortitzek aurrekari ugari izaten dituzte edota elkarri lotutako hainbat gertaeraren nahitaezko ondorio izaten dira. Zentzu honetan, Bigarren Errepublikan gertatu ziren iskanbila politikoak, Gerra Zibilean bizi izan ziren izugarrikeriak eta gerra garaiko zein osteko bortizkeriak eta mendekuak elkarri lotuta daude; beraz, Gerra Zibila sakonean ulertzeko eta kokatzeko, ezinbestekoa da Errepublika garaia ezagutzea. Horrela, liburu honen lehen kapituluan, markinarrek eta xemeindarrek Errepublikako urteak nola bizi izan zituzten aztertzen dut.

Osteko kapituluetan, Gerra Zibila ikertzen dut, urtez urte. 1936ko uztailaren 18tik 1939ko abuztura arte gertatu zirenak aurkezten ditut, modu kronologikoan. Bigarren kapituluan, beraz, 1936ko uztaitetik abendura arteko egunak aztertzen ditut. Hirugarren kapituluan, 1937. urtea lantzen dut, laugarrenean 1938.ena eta bosgarrenean 1939. urtea. Bosgarren kapituluan, 1940ko eta 1941eko gertaera batzuk ere aurkezten ditut, Gerra Zibilarekin harreman zuzena dutelako. Horrez gain, herriko frankistek bultzatu zuten errepresio basatia ulertzeko gogoeta bat ere aurkezten dut. Azken kapituluan, seigarrenean, ondorio orokor batzuk agertzen ditut.

Amaitzeko, erabilitako bibliografia eta web orriak, begiratu-tako hemerrotekak, arakatutako artxiboak eta informatzaileen izenak aurkezten ditut.

Lana osatzeko, gerrako protagonisten biografiak aurkezten ditut eranskinetan. Memoria historikoaren izenean, garrantzitsua iruditu zait, era batera edo bestera, gerran parte hartu, sufritu edota biktima izan ziren guztien berri ematea. Lehenengo eranskinean, frontea gure herriko lurretan geldirik egon zen zazpi hiletan, errepublikarrengandik ihes egin zutenen zerren-

da aurkezten dut. Bigarreanean, errepublikarrek espetxean sartu zituzten markinarrak eta xemeindarrak agertzen ditut. Hirugarrenean, Francoren tropak sartu aurretik ihes egin zutenen zerranda. Laugarrenean, espetxean edo kontzentrazio esparruetan sartu zituzten ezkertiarak, abertzaleak eta errepublikazaleak. Bosgarren eranskinean, kartzelan edo kontzentrazio esparruetan gaixorik hil ziren herritarrak. Seigarrenean, Francoren aldeko tropek fusilatutako markinarrak, xemeindarrak eta inguruko herrietakoak. Zazpigarren eranskinean, errepublikarrek fusilatutakoak aurkezten ditut. Zortzigarrean, frankistek hil zituzten zibilak. Bederatzigarren eranskinean, ilea moztu zieten emakumeak. Hamargarrenean, frontean hildakoak. Azkenengoan, hamaikagarrenean, Gerra Zibilean borrokatu zuten markinarrak eta xemeindarrak aurkezten ditut.

Ondorio batzuk

Markinan eta Xemeinen ez zen hil Otxandion, Bilbon, Gernikan edo Durangon bezainbat pertsona. Markinak eta Xemeinek ez zuten ezagutu aipatutako herriotan hegazkin italiar eta alemaniarrek egin zuten bezalako triskantzarik. Dena dela, gerraren ondorioak oso larriak izan ziren bi herriotan. 1936ko uztailetik 1939ra, gauza mingarri eta beldurgarri asko gertatu ziren, eta horrek eragin izugarria izan zuen garai hura bizi izan zutenengan, baita hauen ondorengoengan ere.

Gure herriko lurretan, 1936ko irailaren 29an lehertu ziren lehen obusak, eta 1937ko apirilaren 25era arte (egun horretan izan zen azken bonbardaketa), tropa frankistek hainbat leherkari tona bota zituzten markinarren eta xemeindarren gainera. Hegazkinen bitartez, zein Arnoaten, Urkaregin edo Madalena-ko ermitaren inguruan (Berriatu) zeuden kanoi baterien bidez, erreketee askotan bonbardatu zituzten Xemein eta Markina. Alberto Onaindiak dioen bezala, “Markina será de las villas que más bombardeos aéreos ha sufrido durante toda la cam-

paña de la guerra”. Bonbardaketa hauek guztiek kalte ekonomiko, material eta ekologiko ugari eragin, eta, garrantzitsuagoa dena, pertsona asko hil zituzten. Horrez gain, hamaika izan ziren txikituta edo kaltetuta gelditu ziren etxeak, batez ere Markinako alde zaharrean.

Txikizio materialekin batera, gerraren beste ondorio larri bat ekonomiaren desegituraketa izan zen. Gerrako lehenbiziko hilabeteetan, frontetik hurbil bizi ziren baserritar batzuek diru asko egin zuten milizianoei elikagaiak saltzen eta zerbitzuak eskaintzen (arropak garbitu eta jaten eman, adibidez). Baina, oro har, gerrak lur jota utzi zuen garaiko jendearen bizibide garrantzitsuena, nekazaritza, eta herritarren diru sarrerak asko murriztu ziren. Alde batetik, kontuan hartu behar da hainbat baserritarrek ihes egin behar izan zutela, euren baserriak soldaduen errelebu kuartel bihurtu zirelako edota frontetik hurbilegi zeudelako. Baserri askotan, bestalde, arazo asko zeuden lanerako, egunean zehar tiroak eta bonbak jausten zirelako inguruan. Baserriko produktuen salerosketak ere asko murriztu ziren, jendeak dirurik ez zuelako, eta gutxiago etortzen zelako eguenetako azokara. Azkenik, kontuan hartu behar da gazte asko frontean borrokatzen zegoela, eta baserriko lanekin jarraitzeko arazo izugarriak zeudela.

Nekazaritzak ez ezik, industriak ere asko sufritu zuen. Errepublikak garaian, Markina, Xemein eta inguruetakoko herrien egitura sozial eta ekonomikoa apur bat aldatu egin zen. Errepublikak aldarrikatu zenean, Markina eta, batez ere, Xemein nekazaritzari lotuta zeuden, baina, hala ere, lanpostu industrialak ugaritzen ari ziren. Alde batetik, kontuan hartu behar da, XIX. mendearen azkenetan eta XX. mendearen hasieran sortutako latonerien lan karga handitu egin zela 20. eta, bereziki, 30. hamarkadaren hasieran, eta, horrekin, baita langile industrialen kopurua ere. Bestalde, 1933an, Esperanza y Cia enpresa etorri zen Markinara, eta enpresa honek eragin handia izan zuen in-

guruko herrien egitura sozial eta ekonomikoaren eraldaketan, **lanpostu industrial zuzenak zein zeharkakoak sortu zituelako.**

Herria aberastu eta modernizatu zuten aldaketa ekonomiko hauek guztiak ezerezean gelditu ziren gerrarekin. Esperanza fabrikak Zamudiora joan behar izan zuen 1936ko azaroan, eta bertan egon zen hiru urtez. Horrek eragin zuzena izan zuen herriko okupazio tasan, udalaren diru sarreretan eta, oro har, herritarren ekonomian. Bestalde, latoneriek arazoak izan zituzten aurrera egiteko, galdategietarako burdina eta beste lehengai batzuk falta zirelako, lan eskaerak murriztu zirelako edota jabeak eta langileak kartzelan, frontean borrokatzen edo langileen batailoietan zeudelako. Gerraondoan, latoneri ia denek umeak hartu behar izan zituzten lanerako, gizon gutxi zegoelako herrian.

Hirugarren sektorea ere lur jota gelditu zen. Denda eta negozioek galera ekonomiko handiak izan zituzten, bonbardaketen beldurrez jende gutxiago etortzen zelako erosketak egitera, jendeak dirurik ez zuelako, eta, gainera, gerra aurrera zihoan heinean, dendariak produktuak lortzeko arazoak zituztelako. Are gehiago, denda asko zarratu ziren, jabeak eta langileak frontean, kartzelan, langileen batailoietan edo ihes eginda zeudelako.

Hirugarren sektoreak jasan zituen kalteen erakusle ona da Urberuagako bainuetxearekin gertatutakoa. Bainuetxea soldaduen kuartel izan zen 1936tik 1940ra (1937ko apirilera arte errepublikarrena eta 1940ra arte frankistena), eta 1940tik 1943ra, Bigarren Mundu Gerran Frantziatik ihes eginda etortzen ziren zibilen kontzentrazio eremu bihurtu zuten frankistek. Horrek galera ekonomiko handiak eragin zizkion bainuetxearen jabeari, Manuel Alonso Agirresarasuari, baina baita hainbat markinarri eta xemeindarri ere. Izan ere, bainuetxeak urtero zabaltzen zituen ateak ekainaren 15etik irailaren 30era, eta inguruko jende askori ematen zien lana. Nire kalkuluen

arabera, denboraldi bakoitzean 35 bat pertsona arituko ziren bertan lanean. Halaber, bainuetxearen inguruan denda, bizartegi, denboraldiko bost ostatu eta beste negozio batzuk zeuden, eta, bainuetxea zarratuta zegoenez, hauetan ere ez zen aberastasunik eta lanposturik sortzen.

Gerrak hankaz gora jarri zituen markinarren eta xemeindarren bizibide, diru iturri eta beharrak, eta gerraostea oso gogorra izan zen herritarrentzat. Galera materialei, ezkertiarren eta abertzaleen aurkako jazarraldiari eta gizartean zegoen beldurri egoera ekonomiko kaxkarra gehitu behar izan zitzaion.

Gerraren beste ondorio bat galera ekologikoak izan ziren. Nahiz eta gaur egun oso zaila den era honetako galerak neuritzea, kontuan hartu behar da, gerra ia guztietan bezala, gure mendi, erreka eta basoek kalte asko jasan zituztela. 1937ko otsailaren 7an, adibidez, Saseta batailoikoek su eman zioten Etxebarriako Aulesti eta Kortabitxi baserriaren parean zegoen pinudi bati, aurkarien mugimenduak hobeto ikusteko. Lubakiak eta bideak egin ziren, bonbardaketek hainbat mendi eta baso hondatu zituzten, edota hauen itxura aldatuta gelditu zen, metrailadoreentzako porlanezko etxeak eta era askotako erai-kuntzak egin zirelako; gainera, mendi, baso eta zelaiak metrailaz, balez eta txatarraz beteta gelditu ziren. Gure baso eta mendietan, oraindik ere zutik daude metrailadore etxeak, lubakiak eta parapetoak.

Gerrak eragin zituen galerarik garrantzitsuenak, hala ere, gizakien heriotzak izan ziren. Fronteetan hil ziren markinar eta xemeindarrak (berrogeita hamaika bat, gutxi gorabehera), frankistek zein errepublikazaleek fusilatu zituztenak (hamahiru markinar eta xemeindar), espetxeetan eta kontzentrazio esparruetan hil zirenak (lau pertsona guztira) eta bonbardaketetan hil ziren zibilak batuta (hamasei markinar eta xemeindar), laurogeita lau markinar eta xemeindar inguru hil ziren Gerra Zibilean. Goian esan dut Markinak eta Xemeinek ez zutela ezagutu

Otxandio, Bilbo, Gernika edo Durangok bezalako txikiziorik. Dena den, bi herri hauek zuten biztanleria kontuan hartzen badugu (biek batera 3.245 biztanle zituzten 1936an), nire ustez, gerraren ondorioak oso lazarriak izan ziren hemen. Gutxi gorabehera familien %15ean heriotza bat egon zen.

Horrez gain, kontuan izan behar dugu alde bateko zein besteko soldadu ugari hil zela gure herriko lurretan, frontea mugitu gabe egon zen zazpi hilabeteetan. Oso zaila da zenbaki bat ematea, baina, nire ustez, alde bateko eta besteko ehunka soldadu hil ziren. Bereziki, soldadu asko hil ziren Egixarreko batailan (1936ko urriaren 21ean) eta San Esteban egunean Kalamuan egin ziren borrokaldietan (1936ko abenduaren 26a).

Gerrak galera sozial anitz ere ekarri zituen, eta gizarte kohesioa txikituta gelditu zen. Tradizionalistek, abertzaleek, sozialistek eta errepublikarrek ideologia eta interes desberdinak zituzten, baina, gerra aurretik, elkarrekin parte hartzen zuten herriko bizitzan. Gerrak tradizionalisten eta Errepublikaren aldekoen arteko harremanak apurtu zituen, eta mesfidantza eta elkarrekiko beldurra nagusitu. Jendeak kontu handia zuen norrekin hitz egiten zuen.

Guda lerroa apurtu ostean, FET-JONS-eko kideek errukirik gabeko mendekua hasi zuten ezkertiarren eta abertzaleen aurka, eta kohesio soziala are eta gehiago txikitu zen. Erregimen berriaren aldekoen eta abertzale, ezkertiar eta, oro har, frankistentzat "susmagarriak" zirenen artean zulo izugarria eraiki zen, eta herritar gehienek galtzaileak alboratu eta irabazleen aldeko jarrera agertu zuten, badaezpada.

Herriko bizitza soziala kaltetu zuen beste arazo larri bat familien banaketak izan ziren. Hainbat pertsonak ihes egin zuten atzerrira, kartzeletan sartu zituzten edota langileen batailoietara bidali. Senide askok urteak egin zituzten elkar ikusi gabe. Horrez gainera, kasu askotan, familiek ez zuten jakiten euren se-

meak edota gizonak non zeuden preso, eta horrek banaketa are eta lazgarriagoa egiten zuen.

Auzoetako bizitza ere oso kaltetua gelditu zen. Gerratean, jendea gutxiago ateratzen zen kalera, eta elkarrekin egoteko eta berba egiteko aukerak murriztu egin ziren. Bonbardaketen-gandik babesteko, jendeak babeslekuetan edo kobazuloetan pasatzen zuen eguna. Gerraondoan, auzotar batzuk elkar salatzaren hasi ziren, gerrarekin edo politikarekin zerikusirik ez zuten haserrean eraginda. Salatutakoa abertzalea edo ezkertiarra bazen, Zabalako komandantziara deitzen zioten berehala, eta, hainbat kasutan, isuna jartzen zioten edota kartzelara sartzen. Gerraostean, inbidiak, haserreak eta mendekuak modu bortitzean azaleratu zituen.

Galera sozialekin bukatzeko, aipatzekoa da frankistek emakumeen aurkako errepresio bortitza hasi zutela, hauen bizimodu goitik behera aldatuz. Frankistek Errepublikara garaian emakumeek lortu zituzten aurrerapen guztiak ezabatu zituzten, eta familiari, elizari eta etxeko lanei loturiko andrazkoaren eredia berreskuratu eta inposatu zuten. Emakumeak irainduz eta belhurtuz, matxismoa nagusitu zen gizartean, eta emakumeen garapen pertsonala oztopatu zen urteetan.

Gerrak galera kulturalak ere ekarri zituen. Alde batetik, kontuan hartu behar da, frontea gure herriko lurretan geldirik egon zen zazpi hiletan, eskolak itxita egon zirela. Gerra hasi zenean, 1936ko uztailaren 17an, umeak oporretan zeuden, baina gero, 1936ko irailean, eskolek ez zituzten atea ireki, frontea hurbilegi zegoelako, bonbardaketek arrisku asko sortzen zutelako, eta irakasle gehienak ihes eginda zeudelako. Gainera, Markinako Artibaiko eskolan intendentzia jarri zuten errepublikarrek. Beraz, 1936ko irailetik 1937ko irailera arte, sei eta hamahiru urte arteko umeak eskola barik gelditu ziren.

Bestetik, bi herriotako bizitza kulturala gelditu egin zen. Antzerkiak, jaiak, elkarte erlijiosoak, kulturek eta politikoei an-

tolatzen zituzten ekintza kulturalak edo umeentzako ekimenak desagertu egin ziren. Bizirik segitu zuen ekintza kultural bakarra zinea izan zen.

Hirugarrenik, gogoratzekoa da bi herriotako ondare historikoak asko sufritu zuela. Batetik, hainbat baserri erre eta hondatu ziren. Bestetik, Markinako alde zaharra oso kaltetua gelditu zen. Etxe askok izan zituzten txikizioak.

Erabilpen militarra izan zuten eliza, komentu eta jauregiak ere asko hondatu ziren. Karmengo fraidetxea txerritegi bat egini gelditu zen, eta balioko gauzarik gehienak apurtuta edo ostuta. Mesedetako mojen komentua zein Beheko mojena ere berdin gelditu ziren.

Munibe jauregia ere oso hondatua gelditu zen, eta hamaika artelan eta liburu desagertu ziren.

Patrokua jauregiko liburutegia ere hemendik eraman egin zuten, bonbardaketengandik babesteko, eta desagertu egin zen. Urberuagako bainuetxea ere hainbat aldiz bonbardatu zuten, eta dena lapurtuta eta hondatuta gelditu zen. Uhagon etxeko liburutegia ere desagertu egin zen.

1937ko urtarrilean, Jesus Maria Leizaola, Justizia eta Kultura Sailburuaren aginduz, Markinako epaitegian eta kartzelan zeuden Markinako Barrutiko Notaritza Protokoloen Artxiboa eta lehengo Busturiako Merindadeko Notaritza Protokolo batzuk Gernikara eraman zituzten, Martínez abizeneko notario baten etxera. Markinak bonbardaketa anitz jasaten zituenez, toki “ustez” seguruago batera eraman nahi izan zuten artxiboa. Protokolo hauek guztiak Gernikako bonbardaketan erre ziren, 1937ko apirilaren 26an. Ziortzako kolejiatako artxiboa ere desagertu egin zen.

Azkenekoz, kontuan hartu behar da gerraondoan euskal kultura eta euskara oso kaltetuak gelditu zirela, herriko kultur eragileak ihes egin behar izan zutelako, eta euskara eta euskal

kultura sustatzea debekatu egin zirelako. Mezak eta dotrina euskaraz ematea ere debekatu egin zen, eta euskarazko inskripzioak zituzten hilobieie ere buelta emateko agindua eman zuten agintari berriek. Errepublikara garaian euskal kulturak bizi izan zuen pizkundera gelditu egin zen. Euskararen eta euskal kulturaren aurkako giroa nagusitu zen elizan, eskolan eta, oro har, gizartean.

Bonbardaketek, atxilotetek, familiako kideen heriotzek, ondasunen bahiketek, irainek, ihesaldiek eta, oro har, gerra giroak beldur, frustrazio, desesperazio eta estutasun asko sortu zuten herritarren artean, gehienbat ezkertiarren eta abertzaleen familietan. Gerra irabazi zutenak harro eta gupidagabe agertzen ziren bitartean, galtzaileek ezin zuten ezer esan; ezta euren defuntuengatik dolua gorde edota behar bezala negar egin ere. Frankisten propagandaren ondorioz, biktimen familiak bigarren mailako herritarrak bihurtu ziren. Kartzelan edo hilda zeuden abertzaleen eta, bereziki, “gorrien” emazte eta seme-alabek irainak eta begirunerik eza jasan behar izaten zituzten agintari berriengandik zein garaile atera ziren herritarrengandik. Horrek samina eta ezintasun izugarria sortzen zuen, eta batzuek urteak egin zituzten goibel eta deprimituta, etxetik atera ere egin gabe. Gerratean zein ostean bizitakoekin herritarrek markatuta gelditu ziren, eta oraindik ere guttiz osatu gabe dauden zauri psikologikoak ireki ziren.

Beregainki umeek asko sufritu zuten. 1937an zehar, 30.000 bat ume erbesteratu ziren Europako lau estatutara: 4.000 Erresuma Batua, 3.000 Belgikara, 2.000 Sobiet Batasunera eta 10.000 Frantziara. Nik dakidala, ume markinar bakarra eraman zuten atzerrira eta beste bat atxilotu zuten, baina bi ume eta gaztetxo bat hil ziren eta beste bi ume gutxienez zauritu zituzten. Halaber, ume askok galdu zuten aita, anaia edo senideren bat, edo, denbora askoan, hauek ikusi gabe egon ziren, kartzelan edo atzerrian zeudelako.

Hau guztia gutxi balitz legez, ezkertiarren eta abertzaleen umeek FET-JONS-eko kideen irainak jasan behar izaten zituzten: fletxen eta pelaioen desfile militarretan parte hartu behar, guraso ezkertiarrek edo abertzaleak izateagatik eskolara joateko debekuak, erromerietan edota ekintza ludikoetan parte hartzeko oztopoak... Gurasoak ihes eginda, fusilatuta edo kartze-lan zituzten umeek kulpa sentimenduak eta autoestimu baxua garatu zituzten, eta, hil diren arte, oroimen tristeekin bizi behar izan dute. Irtenbiderik gabeko egoera hartan, askok bizitzarekiko sentimendu tragikoak ere garatu zituzten, eta horrek eragin sakona izan du euren bizitzetan.

Agintari berriek erregimen berriaren aldekoen eta aurkakoaren artean desberdintzen zituzten herritarrak; norbait zirenen eta ezer ez zirenen arteko bereizketa egiten zuten, eta horrek bizitzaren zentzuaren aldaketa eragin zuen askorengan. Gerrako umeek gomutan izan dituzte beti gerrako zein gerraondoko gertaera lazgarriak, eta askotan izan dituzte horiei loturiko amets gaiztoak. Gerrak apurtu zituen familia askok euren bizitzak berreraiki ahal izan dituzte, baina kalte sinbolikoak, oroimen mingarriak eta frustrazioak hor gelditu dira.

Honegatik guztiagatik, ulergarria da hauetariko askok gerrari buruz hitz egin nahi ez izatea. Sarreran esan bezala, agintari frankistekiko beldurrak, galtzaile izatearen lotsak, momentu mingarri guztiak bizkor ahanzteko gogoak, edota seme-alabei frustrazioa eta amorrua ekidin nahiak belaunaldien arteko transmisioa oztopatu zuten.

Gerraren beste ondorio bat abertzale, euskaltzale, ezkertiar eta errepublikazaleen aurkako errepresio bortitza izan zen. FET-JONS-eko kideek eta militar frankistek boterea eskuratu zutenean, euren aurkari politikoen eta hauen familien aurkako jazarraldi basatia hasi zuten, arerioak desagerrarazteko eta euren agintea sendotzeko.

Herriko tradizionalistak erabat inplikatu ziren militarrek agindutako eta antolatutako errepresioa gauzatzen, eta lan asko egin zuten “susmagarrien” zerrendak prestatzen eta jendea salatzen. Are gehiago, hainbat kasutan, kartzelatik edo heriotza zigorretatik libratzeko, atxilotuek epaileei aurkezteko behar izaten zituzten aldeko txostenak ukatu zizkieten. Aurretik politikan sartu gabe zeuden markinar eta xemeindar asko ere txapel gorria jantzi, eta FET-JONS alderdiko kide egin ziren, badaezpada, eta 1937ko maiatzetik aurrera, ezkertiarren eta aberzaleen kontrolatzaile eta salatari bihurtu ziren. Gizarte bizitza eta harremanak hankaz gora jarri ziren.

Egia da alde Errepublikarrean zein frankistan egon zela errepresioa, baina errepresio mota desberdinak izan ziren. Zentzu honetan, nik ere bat egiten dut Javier Rodríguez Gonzálezek dioenarekin: “En la Guerra Civil hubo represión en los dos bandos, pero existe una clara diferencia en la naturaleza de las dos represiones. Mientras en la zona sublevada es un terror organizado, que se irá convirtiendo poco a poco en una forma de acción política; en la republicana las deficiencias de control de los centros operativos explican en parte el carácter incontrolado e irregular de gran parte de la represión que afectó, en general, a personas que apoyaban la sublevación. Además hay que tener en cuenta que los sublevados ejercían una violencia contra la legalidad establecida y la República se defendía de ese ataque. Tal y como dice Santos Juliá ‘no se trata de postular ningún paralelismo que iguale responsabilidades y reparta culpas, sino sencillamente de constatar un hecho: en la zona insurgente, la represión y la muerte tenían que ver con la construcción de un nuevo poder; en la leal, la represión y la muerte tenían que ver con el hundimiento de todo poder”.

Patxi Juaristi